

A „görögkatolikus ügy” a pesti sajtóban a századfordulón

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. A pesti sajtóról röviden; 3. A sajtóban megjelenő problémakörök; 3.1. A hajdúdorogi nyelvi mozgalom követelései; 3.2. Az „oláh-kérdés”; 3.3. A magyar nyelvű liturgia igénye; 3.4. „Visszamagyarosítás”; 3.5. „Oláhosítás”; 4. Konklúzió.

ZSÓFIA KISS-KÖKÉNYESSY: The Greek Catholic Question in the Budapest Press at the Turn of the Century

The Hajdúdorog Language Movement of 1868 was an outstanding moment in the religious and national awakening of Hungarian Greek Catholics. The Divine Liturgy in Hungarian and the establishment of a Hungarian Greek Catholic eparchy were formulated as goals at that time. From that historic moment, sources relevant to an investigation of discourse on Hungarian Greek Catholic identity would clearly emerge. Part of a doctoral thesis, the present study interprets the battle of Hungarian Greek Catholics for the right to use the Hungarian language as a discursive space, devoting a separate inquiry to instances of written discourse of this kind appearing in the Budapest press at the turn of the century. During that period, in the sharply rising number of opinions, reports and articles on the endeavours of the Hungarian Greek Catholics, distinct interest groups and systems of arguments would clash, providing researchers with a body of sources rich in style and message, thanks to the liberal censorship of the time. Published between 1868 and the 1910s, the two daily papers, *Budapesti Hírlap* and *Budapesti Napló*, which constitute part of the focus of investigation, dealt with the Hungarian Greek Catholics more than 11000 times. The study offers a selection of such references, analysing the period's recurrent discourse themes inferred from these and examining their impact on the hardships and accomplishments associated with the cause of the Hungarian Greek Catholics.

I. Bevezetés

Az 1868-as hajdúdorogi nyelvi mozgalom¹ hatására a magyar görögkatolikusok törekvései országszerte ismertté váltak. Az 1880-as évektől kezdődően

1 FARKAS LAJOS, *Egy nemzeti küzdelem története*, Budapest 1896, 46–56.

napi szinten jelentek meg a magyar sajtóban görögkatolikusokkal foglalkozó cikkek, vélemények, melyekben az „oláhosító” törekvésekről és a magyar liturgikus nyelvi kérdésről értekeztek a korabeli szerzők. A legtöbb cikk és tanulmány a *Budapesti Hírlap*, valamint a *Budapesti Napló* hasábjain látott napvilágot. A két fővárosi lap révén a Trianon előtti Magyarország közvéleménye napi szinten értesülhetett a magyar görögkatolikusság helyzetéről, törekvéseiről, a hajdúdorogi nyelvi mozgalomról. Habár a görögkatolikusság ügyének kedvező lehetett volna a nagy sajtónyilvánosság, a korabeli forrásokat, valamint az azokban tetten érhető diskurzusokat vizsgálva nem ilyen egyszerűen megítélhető a helyzet.

A sajtó tevékenysége folytán, s a korabeli társadalmi párbeszédbe bekapcsolódó szereplők, döntéshozók (Szentszék, Magyar Katolikus Püspöki Kar, az állami döntéshozók egy része) vitái mentén a görögkatolikus törekvések nemzeti kérdéssé váltak, az „oláhokkal” való együttélés és liturgikus gyakorlat problémáit erőteljes nemzetiségi szembenállássá duzzasztotta, mely a Trianon előtti közbeszéd egyébként is erőteljes eleme volt. Az írások dinamikája és szóhasználata sokszor konfliktust gerjesztett, és sok esetben nemtetszést váltott ki a korszakban valóban döntési jogkörrel rendelkezőkből.

Jelen tanulmányban megkísérlem bemutatni a hajdúdorogi nyelvi mozgalomtól kezdve (1868) az 1910-es évek végéig a magyar görögkatolikusság ügyéért, társadalmi és vallási elfogadottságukért vívott küzdelmüket érintő, e két sajtóorgánumban megjelenő leggyakoribb diskurzusokat. Ezek elemzésével pedig arra kívánok rávilágítani, hogy milyen komponensek mentén alakították a közbeszédet a korabeli aktorok, milyen hatással volt ez a görögkatolikusok ügyére, volt-e bármilyen összefüggés az önálló magyar görögkatolikus egyházmegyéért folytatott küzdelemben elért sikerek és megélt kudarcok, a Trianon előtti közhangulat, a különböző egyházi és világi szinteken létrejött döntések és reakciók között. A tanulmány erre az érzékeny kapcsolati hálóra, a korabeli görögkatolikusokról szóló diskurzusokra és az utólag levonható konzekvenciákra egyaránt kíván reflektálni.

Jelen tanulmány egy készülő doktori disszertáció nagyobb egységének szövevébe illeszkedik, melyben a nyelvi kérdés mint a görögkatolikus identitásdiskurzusok diszkurzív tere a vizsgálat tárgya. Ez az 1868-tól 1912-ig terjedő időszakot öleli fel a magyar görögkatolikusok történetében. Előljáróban fontos megemlíteni, hogy minden előzetes várakozást felülmúlt a források mennyisége és minősége. Emiatt jelen tanulmány célja az is, hogy forrásismertetésként bővebb forrásrészleteket is bemutasson. A kutatás hatalmas

méretűre duzzadt, több mint 11000 tételt számol, ami jól mutatja, hogy az 1860-as évek hajdúdorogi nyelvi mozgalomához képest az 1880-as években már országos szinten felkapott témakörre vált a magyar görögkatolikusok helyzete, a székesfővárosban a két, nagy olvasótábort kiszolgáló napilap eladható termékévé vált a nyelvi kérdés. Ha a fellelt cikkeket, véleményeket forráskötetbe foglalnánk, több mint 250 oldalt tenne ki. Ebből is látszik, hogy egy, az ország főleg északkeleti (periferiális) régióiban élő vallási csoport (liturgikus) nyelvi és legitimitási törekvései hogyan szolgálhattak véleményformáló és a magyar nemzeti identitást megerősítő eszközként, hogyan gyűrűztek be a napi társadalmi diskurzus országos szintjére. Fontos megjegyezni, hogy a görögkatolikusság mindennapjait nagymértékben meghatározta földrajzi helyzete, illetve a bizánci rítus miatt mindig is a környező népekkel (román, ruszin, tágabb értelemben szlávok) sokszor egy településen folytatott élete. A nemzeti ébredések után ez a mindennapi együttélés, illetve az egyházszerkezeti hovatartozás(ok) számos konfliktust generáltak, napi szinten kibukkanó ellentéteket eredményezve a különböző iskolákban, kulturális eseményeken, a szertartások végzésében, sokszor még a hivatali ügyintézésben is (pl. anyakönyvezés). Jelen írásban – a terjedelmi korlátok miatt – e társadalmi diskurzus(ok) legfontosabb tényezőit villantom fel, a teljesség igénye nélkül, néhány példa segítségével.

2. A pesti sajtóról röviden

A századfordulón a mindennapi információszerzés legfontosabb, majd-hogynem egyedüli eszköze az írott sajtó volt. A dualizmus idején alakult ki a tömegsajtó Magyarországon, s az 1910-es évekre már százezer körüli napi példányszámmal, relatív önállósággal rendelkezett, ellenben rendkívül szabad cenzúrával és jogkörrel. Ekkoriban az újságíróképzés feltételei még nem voltak meghatározottak, szinte bárkiből lehetett újságíró, így nem meglepő, hogy a *Budapesti Hírlap* és a *Budapesti Napló* hasábjain is széles a spektrum a szerzők között: a főrendiházi tagtól az álnéven minden különösebb megalapozottság nélkül publikáló „botcsinálta” újságírókig.² Sok esetben olvasói leveleket is közzétettek, érdemi cenzúra nélkül. Erre ékes például szolgál egy 1897. január 28-án megjelent cikk, melyben jól kivehető, hogy minden

2 KABA ESZTER (szerk.), *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*, Budapest 2017, 11.

különösebb cenzúra nélkül nyilatkozhattak korabeli politikai szereplőkről a szerzők, s a szerkesztői megjegyzések nem korrigáltak, vagy nem ragadtatták el magukat túlzottan a valóság védelme érdekében.

„Ez az oka annak is, hogy a Bánffy-minisztérium a Pol. Korr. után a pápai Kúriára szeretné tolni a magyar liturgia elmaradását, ő maga pedig hallgat ez ügyben, mintha ahhoz semmi köze sem volna.

Ugrón Gábor és Trefort sokkal jobb magyaroknak bizonyultak e tekintetben is. Midőn Ugrón Gábor a magyar liturgia ügyében, a 80-as évek elején, fölemelte hatalmas szavát a kultusz-budget tárgyalásánál, Trefort miniszter éppenséggel nem idegenkedett tőle, csupán annyit jelentett ki, hogy e nehéz kérdés sokoldalú megfontolást igényel. (Ezt mondta Bánffy is a minap. A szerk.)”³

A *Budapesti Naplót* a *Pesti Naplóból* Vészi József vezetésével kilépő szerkesztőség alapította 1896. augusztus 20-án. A liberális értelmiség újságja volt, 1918-ig működött. Ellenpontjaként szolgálhat a *Budapesti Hírlap*, melynek esetében fontos megemlíteni, hogy 1880-as indulásától kezdődően Rákosi Jenő kiadó-tulajdonos a lap főszerkesztője, aki úgy tudta kormánytól és politikai pártoktól függetleníteni a lapját, hogy a magyarság ügyét, a nemzeti érdeket minden más érdek elé helyezte. Minden politikai kérdésből nemzeti ügyet csinált, erős Budapest- és képviselőellenes megnyilvánulásokkal, főként a vidékiek világának és törekvéseinek volt – egyébként sikeres – szószólója. A „nemzeti kizárólagosság” sajtóorgánuma-ként a millennium idején a legmagasabb példányszámot, 30.000-es eladást produkált.⁴ Ez is mutatja hitvallásuk sikerességét, ugyanakkor magyarázza, hogyan lehetett a magyar görögkatolikus törekvéseket erőteljes nemzetiségi konfliktussá szítani egy napilap segítségével. Jó példa erre a lap 1897-ből származó egyik cikkének részlete, melyben Budapest mint negatív tényező egyértelműen kiviláglik: a budapestieket teszi felelőssé a cikk szerzője, hogy az egyetemi templomban végzett magyar nyelvű szent liturgiát jelentték Rómába.

„A magyar görög katolikusok e hir hallatára fölzudultak, több községben, mint Hajdu-Dorogon népgyületeket tartottak, a melyen elhatározták, hogy, ha a pápa a magyar mise könyvek elégetését csakugyan el fogja rendelni s eltiltja a magyar misét; a templomokat bezárják, papjaikat ru-

³ *Budapesti Hírlap*, 1897. január 28., 28. sz., 3–4.

⁴ BUZINKAY GÉZA – KÓKAY GYÖRGY, *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*, Budapest 2005, 148–149.

tén egyházi nyelven misézni nem engedik stb. A pápa említett határozata pedig valóban megérkezett Ungvárra és Eperjesre, azonban még tavaly, a mikor a Budapesten tartott magyar misét innen Budapestről följelentették a pápának”⁵

3. A sajtóban megjelenő problémakörök

3.1. A hajdúdorogi nyelvi mozgalom követelései

Az első és legfontosabb említendő polémia, mely a budapesti sajtóban is leképeződött, a hajdúdorogi nyelvi mozgalom célkitűzései volt. A magyar nyelvhasználat fontosságának növekedésével a nyelvművelési törekvések a magyar görögkatolikus körében sajátos problémát okoztak: habár mindennapjaikban és az állami hivatalos nyelvként is a magyart használták, a keleti rítusú liturgikus életben az ószláv és a román nyelv volt használatos. Emiatt egyre nőtt elszigeteltségük, a magyar ajkú közösségeken belül pedig megkülönböztették őket. A liturgikus nyelve(ke)t azonban egyre kevésbé értették, hiába az iskolai liturgikus nyelvoktatás.⁶ Emiatt már 1843–1844-től kezdődően folyamatosan visszatérő eleme volt az országgyűléseknek a magyar görögkatolikus liturgikus nyelvigényének ügye. A magyar görögkatolikusok a magyar nyelvű liturgia engedélyeztetését tűzték ki legfőbb célként, s ennek megfelelően a hajdúdorogi nyelvi mozgalom kérvénye is az alábbi pontokat nevezte meg:

„Az összes magyarországi magyarajkú görög rítusú katolikusok részére egy külön, önálló magyar püspökség felállítását [...] átmeneti megoldásként a magyar ó-hitűek egyházi ügyeinek vezetésére Hajdúdorog székhellyel létesítsenek vikáriátust [...] engedélyt kérnek arra, hogy a görög katolikus magyarok belső ügyeinek rendezésére Hajdúdorogon értekezletet tarthassanak”⁷

1853-ban hozta létre az uralkodó a Fogarasi Egyházmegyéből a Gyulafehérvár-Fogarasi Érsekséget, illetve Szamosújváron és Lugoson egy-egy püspökséget. Ezek az alapítások jelentették a továbbiakban a keretét a román

5 *Budapesti Hírlap*, 1897. június 27., 177. sz., 8.

6 VÉGHSEŐ TAMÁS, „Útjaink – történeti visszatekintés”, in VÉGHSEŐ TAMÁS – KOCSIS FÜLÖP – TERDIK SZILVESZTER (szerk.), „...minden utamat már előre láttad”. *Görögkatolikusok Magyarországon*, Strasbourg 2012, 9.

7 PIRIGYI ISTVÁN, *A magyarországi görögkatolikusok története*, Nyíregyháza 1990, II. köt., 86–88.

(nemzetiségi) vallásgyakorlatnak, és az ott élő magyar ajkú hívek egyértelműen érezhették magyar nyelvű liturgikus törekvéseik elnyomását.⁸ Az ezután a sajtóban megjelenő cikkek majd’ mindegyike utalást tesz erre az ellentmondásra: míg a románoknak vannak önálló egyházmegyéik, a magyaroknak saját földjükön nincs.

„Ismét egy fényes lap a magyar nemzet ébredésének könyvéből! Tegnap Fiume nyilatkozta ki hogy magyar akar lenni; ma a magyarországi görög szertartást! Katholikus egyháznak a koronához, a képviselőházhoz és a vallásügyi miniszterhez intézett felterjesztése fekszik előttünk, a melyből azt olvassuk ki, hogy magyar jellegű püspökséget kér Hajdu-Dorogon felállítani, másszóval tiltakozik az ellen, hogy őt ruthénnek avagy romának tartsák, mert ő magyar, s magyar akar lenni.

[...] Százharmincezer magyar görög szertartású katolikus van széles e hazában és e százharmincezer magyart mostoha gyermeknek tekinté eddig a kormány s oda lökte a mikének és a románok ölébe!

A ruthén görög szertartásit katolikusoknak két, a román szertartású katolikusoknak négy püspökséget állítottak fel, de a magyar görög szertartású katolikusok számára egyet sem. A magyar görög szertartású katolikusokat szépen alárendelték a ruthén és a román püspökségeknek, hadd vetkőzzék le nemzetiségüket; hiszen az osztrák emlékün élősködő magyar kormány nem bánja, ha a magyarnak még a magva is kivész!

[...] íme itt vannak a munkácsi s eperjesi ruthén – és a nagyváradi, lugosi, károlyvárosi és szamos-ujvári román görög szertartású püspökségek, amelyeknek püspökei évtizedek óta makacs következetességgel ruthén és román papokat, ruthén és román tanítókat neveztek ki a magyar görög-szertartású katolikus községekbe; ezekben a magyar községekben évtizedek óta ruthén és román nyelven végeztették az isteni tiszteletet; ezeknek a magyar községeknek az iskoláiba ruthén és magyar tankönyveket csempésztek be évtizedek óta és e 130 ezer görög-szertartású katolikus magyar még ma is magyar, s jövőben még magyarabb akar lenni. Ez a 130 ezer görög-szertartású magyar nem akarja többé eltérni, hogy nyelve, műveltségi s vallási érdekei megcsorbítottassanak s magyar püspökséget kívánnak”⁹

A Hajdúdorogon felállított bizottság 1873-ra érte el, hogy a kormány egyáltalán tárgyalja a felvetett igényeket, a folyamat eredményeképp azonban megalakult a Hajdúdorogi Külhelynökség (Vikáriátus). 1879 és 1892 között egy liturgikus fordítóbizottság lefordította a liturgiákat

8 VÉGHSEŐ, „Útjaink – történeti visszatekintés”, 10.

9 *Budapest*. Képes politikai napilap, 1881. február 13., V. évf., 43. sz., 2.

és szerkönyveket.¹⁰ A Szentszék azonban felszólította az akkori munkácsi püspököt (Pászthélyi Jánost), hogy tiltsa be a magyar nyelv liturgikus használatát, és az ószláv nyelvet tegye kötelezővé a liturgiák végzésénél. A hajdúdorogi mozgalom Végrehajtó Bizottsága gyűlést tartott, és 1881-ben Trefort Ágoston kultuszministerhez felterjesztett egy újabb kérvényt, melyben a Külhelynökségért köszönetet mondva felhívta Trefort figyelmét, hogy továbbra is alárendelt helyzetben lévén nem tudja a magyar görögkatolikus érdekeket megfelelően képviselni, főleg, mivel a nemzetiségi egyházmegyékben a magyar ajkú hívek létükben érzik veszélyeztetve magukat az „oláh” papok és tanítók erőszakos tevékenysége miatt. Így újra kérvényezték egy magyar görögkatolikus püspökség létrehozását. Trefort Ágoston, megtárgyalva a kérdést a Magyar Katolikus Püspöki Karral, visszautasította a kérelmet, arra hivatkozva, hogy nem támogatható a liturgikus nyelvigenyünk. A Püspöki Kar elítélte a törekvéseket, ugyanis attól tartottak, hogy ha a magyar görögkatolikusoknak engedik a népnyelven való misézést, azon a latin rítusúak is felbuzdulhatnak, márpedig a Tridenti Zsinat értelmében a görögkatolikus liturgikus nyelvigeny nem támogatható.¹¹

3.2. Az „oláh-kérdés”

A visszautasított kérvény erőteljes sajtóvisszhangot eredményezett. Az 1880-as évektől napi szinten olykor több cikk, vélemény is megjelent a lapokban, melyekben az „oláhosító” törekvésekről és a magyar liturgikus nyelvi kérdésről értekeztek névtelen levelezők, országgyűlési tagok, hívek, papok. A legtöbb cikket és tanulmányt a *Budapesti Hírlap*, valamint a *Budapesti Napló* hasábjain olvashatta a közvélemény. A két sajtóorgánium az egész ügyet arra használta fel, hogy a görögkatolikus nyelvi kérdésen keresztül a korszak nemzetiségi szembenállásait hangsúlyozza, mellyel jelentős mértékben hozzájárult, hogy a helyzet elmérgesedjen. Az írások hangvétele, a cenzúra szinte teljes hiánya együttesen azt eredményezték, hogy az általános elégedetlenségen túl (ami jelen lehetett a vegyes lakosságú területek hívei körében) mesterségesen felerősített, állandó konfliktust generált, és ez visszatetsző jelenséggé nőtt a korszak döntéshozóinak köré-

10 PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 93. – IVANCSÓ ISTVÁN, *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, (Athanasiona Füzetek I.), Nyíregyháza 1999.

11 PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 93–94.

ben. Mondhatni, többet ártott, mint használt a görögkatolikus liturgikus nyelvigeny és autonomitási törekvések ügyének.

A budapesti sajtóban az „oláh-kérdés” állandó problémakörként rögzült. Sorra jelentek meg olvasói levelek és egyéb cikkek, és az egyébként is folyamatosan zajló, nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó oktatási, vallási viták közé igyekeztek csatolni a görögkatolikusok ügyét is.¹²

„E lap olvasói tudják, hogy a magyar rítusnak engedélyezéséről van e persomóban szó. Tudják azt is az országgyűlési rovatból, hogy Ugrón Gábor képviselő beszédére, ki ügyünket szóba hozta, Trefort miniszter azt felelte, hogy: »egyházi nyelvünk nem az élő ruthén nyelv, hanem a régi szláv nyelv. Nem is tartaná célszerűnek azt megváltoztatni, s ez által más népfajokat is arra indítani, hogy egyházi nyelvüket megváltoztassák«. Véghetetlenül elszomorító dolog, hogy ilyet vallásügyi s főleg magyar miniszter mondhatott. S az országgyűlési többség még helyeselte ezt. [...] Vagyunk Magyarországon 130,000-en magyarok, [...] s ez a 130,000 magyar századok óta ó-szláv nyelven kénytelen végezni az istentiszteletet, oly nyelven, a melyből egy kukkot sem ért; kénytelen még ma is. S miért? Mert Simor, a görög-katolikus magyarok érseke és Trefort, a magyar államhatalom egyik tagja, úgy akarják. [...] Szent meggyőződésém, hogy nincs tényező, mely a nemzetiségi vidékeken a magyarosodást oly rohamosan képes volna előmozdítani, mint a magyar oltárnyelv».¹³

3.3. A magyar nyelvű liturgia igénye

1896-ban, a Millennium idején a hajdúdorogi mozgalom tagjai ismét elérkezettnek látták az időt, hogy kéréseik a magyar liturgikus nyelv szentesítésének és a püspökség felállításának ügyében meghallgatásra találjanak. Az országgyűlés kedvezően fogadta az újabb felterjesztéseket, így 1896. június 27-én magyar nyelvű szent liturgia bemutatását tűzték ki a budapesti Egyetemi Templomban. A liturgia híre eljutott a Szentszékhez is, s mivel a korabeli pesti sajtó hangos ováció közepette ünnepelte a „magyarosítási” törekvéseket, az ügy nemtetszést váltott ki a pápánál. A Szentszék XIII. Leó pápa jóváhagyásával betiltotta a magyar nyelven való liturgiavégzést, és újfent hangsúlyozta, hogy az ósláv nyelv kötelező. A Szentszék tiltására hivatkozva az állami döntéshozók is reagáltak: ha a pápa nem engedi a magyar nyelvű liturgiavégzést, külön püspökség felállítására sincs szükség.

¹² *Pesti Napló*. Budapest 1893, 44 évf., 294. sz., 1.

¹³ *Budapesti Hírlap*, 1886. március 28., 87. sz., 1–2.

„A külügyminisztérium fölfogása szerint ugyanis, ha a 130.000 magyar ajkú görög katolikusnak megengedné a szentszék, hogy egyházi szertartásaik nyelve magyar legyen, külön egyházi szervezetet, magyar szertartású püspöki széket is kellene megalkotni. Hová vezetne ez a soknyelvű osztrák-magyar monarchiában? A csehek, lengyelek, szlovénok, tótok, vendek, bunyevácok, németek hasonló követelésekkel állhatnának elő, és a mit a római kúria megadna az egyiknek, azt nem utasíthatná vissza a többi nemzetiségtől és ezzel a nemzetiségi kérdés a vallás terén nagyobb pusztítást vinne véghez, mint a nyelv s közigazgatás terén. A monarchia eképpen egy új török birodalomra fejlődne, melynek belügyeibe nyelvi s vallási jogcímen a külföld mindamaj államai beleszólást igényelnének, a melyek a német vagy szláv nemzetiségek fölkarolásában politikai s hatalmi érdekeik érvényesítését keresik, a mint hasonló a Balkán-félszigeten már régen dívik.

A nuncius környezetéből kiszivárgott hírek sem mondhatók kedvezőbbeknek: a leghatározottabban elutasítják a magyar liturgia behozatalát, de az eddigi rítus megtartása mellett hajlandók mindama kedvezmények megadására, melyek a hitélet előmozdításához hozzájárulhatnak.

A szentszék – mint hallom – közelebb pápai levelet fog intézni Magyarország hercegprímásához és főpásztoraihoz, melyben a hajdú-dorogi görög-katolikus magyarok liturgikus ügyét végképpen elintézi. Egyelőre azonban bevárják a magyar kultuszminiszter kezdesét, a ki az ismeretes kérvény tárgyalása alkalmával múlt szombaton nyilvános kötelezettséget vállalt magára ama biztos reményben, hogy lehetőleg kedvező fogadásra talál”.¹⁴

E budapesti magyar nyelvű liturgia esete újabb ékes példa arra, hogy a korabeli sajtóban milyen diskurzusok láttak napvilágot, s azok mekkora befolyással lehettek egy-egy ügy menetére, s különösen a görögkatolikus törekvésekre. Ebben az esetben kifejezetten kontraproduktív volt a hangos éljenzése a magyar „nemzeti” törekvéseknek, a görögkatolikus törekvések nemzeti-etnikai villongásba ágyazása.

„Róma attól tart, hogy a magyar liturgia kifejezett engedélyezése következtében még majd a latin szertartású magyarok tömegesen a görög-egyesült hívek közé lépnének át”.¹⁵

„Roma locuta est, Róma szólt, szavának minden katolikus hívő engedelmeskedni tartozik. Jött azonban Rómából a minap egy rendelet Magyar-

¹⁴ *Budapesti Hírlap*, 1897. február 6., 37. sz., 5.

¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1897. november 24., 326. sz., 1–2.

országba, a melynek az érdekelt hívők aligha fognak engedelmesskedni. Ez a rendelet a magyar mise, sőt minden magyar nyelvű egyházi szertartásnak a betiltásáról rendelkezik a magyarajku görög-katolikusok részére. Elrendeli továbbá, hogy minden magyar nyelvű egyházi könyvet, azokat is, a melyeket az illető püspökök püspöki joguknál fogva approbáltak, máglyára kell rakni és megégetni, hogy betűnyi nyoma se maradjon a magyar nyelvnek a magyar görög-katolikusok egyházi életében. [...] Mi lesz a pápa e rendeletének az eredménye? Egyelőre az, hogy a magyar liturgia középpontjából, Hajdu-Doroghról egy százas küldöttség készül a királyhoz, hogy tőle, mint legfőbb kegyurtól kérjen támogatást igaz ügyében. A király azonban – érthető okokból – ez ügyben döntő lépésre alig fog vállalkozhatni Rómával szemben”.¹⁶

Szintén visszatérő eleme a forrásoknak a magyar oltári nyelv mellett való érvelés. Ezekben a forrásokban egészen különleges igényességgel megírt történeti érveléseket is találhatunk, melyekből jól látszik, hogy sok esetben magas rangú és iskolázott politikusok, szakemberek is tollat ragadtak név nélkül vagy álneven.

„A szertartás nyelve nem dogma. A mikor a keresztény vallás szerzője s megalapítója e földön jártában oktatta a népet az új vallásra, és előkészítette kiszemelt apostolait az új hit terjesztésére, a kaldeus nyelvet használta, mert a zsidó nép maga sem beszélt már akkor a héber nyelvet. [...] Nem is volt Krisztus életében hivatalos egyházi nyelv. [...] Tanítványai, az apostolok, ezen a nyelven hirdették az új vallást; csak pünkösd után szólaltak meg különböző népek nyelvén. [...] Akkor sem volt tehát meghatározott egyházi nyelv; ilyen hivatalosan csak akkor keletkezett, midőn a római birodalom két részre vált és az egyik a maga hivatalos latin nyelvét, a másik a másik a görögöt tette meg a területén lévő keresztény egyházak hivatalos nyelvéné is. [...] A liturgia nyelve, mint ezekből kitűnik, soha sem volt hitelv, hanem eszköze volt a kereszténység terjesztésének és megszilárdításának. [...] Azt a szentszék nem fogja engedélyezni, hogy az egész mise s az összes szertartások magyar nyelven folyjanak: arra nincs is szükség, mert a hívőkre nézve mindegy, ki a papjuk, mikor a misében bemutatja az áldozatot és halkun beszél Istenével, magyarul vagy latinul beszél, vagy más hagyományos szertartásos nyelvet használ; ellenben mikor a néppel közösen végzi imáit, akkor a hívőknek érteniük is kell azt, a mit a papjukkal együtt Istenüknek mondani akarnak. [...] E nyilatkozathoz Simor hercegprímás is hozzájárult, kijelentvén még, hogy a magyar alkotmány

16 *Budapesti Hírlap*, 1897. november 19., 321. sz., 3–4.

visszaállítása óta a magyar liberális kormányok a horvátországi egyházmegegyeket is ki engedték siklani a magyar főmetropolita fenhatósága alól”.¹⁷

Miután a Szentszék ismét elutasította a magyar nyelvű szent liturgia végzésének lehetőségét, a budapesti görögkatolikus értelmiségiek érdekcsoport kialakítását határozták el. Megalakították a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságát, első elnöke Szabó Jenő miniszteri tanácsos, főrendiházi tag, közgazdasági szakember, a főrendiház első világi görögkatolikus tagja lett. Ennek a generációnak tagjai voltak az első fővárosi görögkatolikus értelmiségiek, akik közül többen bekerültek az országgyűlésbe, kialakítottak egy görögkatolikus polgári réteget. Szabó Jenő törekedett rá, hogy a nacionalista túlbúrjázásokról leválasszák a görögkatolikus liturgikus mozgalmat és a püspökség felállításának igényét.¹⁸ Felismerte, hogy a korszakban folyó diskurzusok nem tesznek jót a hajdúdorogi mozgalom által megfogalmazott eredeti célkitűzéseknek, a vehemens sajtóvisszhang visszatetszést vált ki a Szentszék és az állami döntéshozók körében. Szabó Jenő előbb még álnéven, majd nevét vállalva is rendszeres szerzője volt a *Budapesti Hírlapban* megjelenő véleményeknek. Ezenfelül azon dolgoztak, hogy a magyar sajtónyilvánosságon túl a nemzetközi közvéleménnyel is megismertessék ügyüket, illetve meggátolják a téves információk áramlását.

„A görög-katolikus magyaroknak a magyar liturgia ügyében fáradozó országos bizottsága megküldötte programját a nevezetesebb külföldi lapoknak és egyszerűs mind tájékoztatta az illető lapokat az egész mozgalom mibenlétéről, hogy így megcáfolja azokat a hibás közleményeket, melyek utóbbi időben a magyar liturgia ügyéről külföldi lapokban napvilágot láttak”.¹⁹

A Bizottság 1990-ban zarándoklatot szervezett Rómába, ahol március 9-én XIII. Leó pápa fogadta a zarándokokat.

„A mozgalomhoz már eddig is a kétszáz ezer főre becsült görög-katolikus magyarságnak több mint fele csatlakozott és a mozgalom vezetői, hogy a siker minél biztosabb legyen, zarándokutat terveznek Rómába, a pápához”.²⁰

A zarándoklat eredményeképp a Szentszék tapasztalhatta, hogy milyen népes a magyar görögkatolikus közösség, akik ügyük megnyugtató ren-

17 *Budapesti Hírlap*, 1897. január 28., 28. sz., 3–4.

18 KOCSIS FÜLÖP, *Görögkatolikusok Magyarországon – magyar görögkatolikusok*. (https://hd.gorogkatolikus.hu/media_doc/b212fcdad4b4ab938151199fdo4a02d2.pdf 2019. 06. 22. 11:36.)

19 *Budapesti Hírlap*, 1898. augusztus 26., 235. sz., 3.

20 *Budapesti Hírlap*, 1898. december 15., 346. sz., 6.

dezésért jutottak el Rómáig,²¹ illetve a bel- és külföldi lapok döbbenetes méretű sajtóvisszhangjával is szembesülhettek. A balázsfalvi *Unirea* lap például lejárato hadjáratot indított a zarándoklat ügye ellen:

„szenvedelmes támadást intézett a görög-katolikus magyarok országos bizottsága ellen, azzal vádolta a bizottságot, hogy erőszakos módon is ösztönzi a híveket a magyar szertartási nyelv mellett való nyilatkozásra”.²²

3.4. „Visszamagyarosítás”

Az 1890-es évekre kialakultak az állandónak tekinthető diskurzusok a magyar görögkatolikusok ügyében, melynek meghatározott, mindig visszatérő elemei egészen különfélék voltak. A magyar liturgia engedélyezése, valamint az önálló püspökség felállítása melletti érvek általában (és hűen a *Budapesti Hírlap* szellemiségéhez is) a vegyes népességű települések visszamagyarosítását hangsúlyozták elsősorban, a „nemzeti kizárólagosság” égisze alatt. A szinte teljesen egyoldalú, a magyarság jogosnak mondott terjeszkedését üdvözölte mindkét újság (s az abban publikáló szerzők), sőt, sok esetben a „visszamagyarosítás” jelentős lépéseként ünnepezték még a görögkatolikus vallást elhagyókat is (izgalmas lenne külön tanulmányt szentelni a kérdésre, hogy a görögkatolikus rítust mennyire nem tekintették magyarnak a korszakban!). Erre példa az alábbi forrás, ahol megjelenik a valláselhagyók esete Hunyad vármegyében. Ennek a jelenségnek oka lehet az is, hogy a görögkatolikus vallást (a vegyes lakosságú településeken főleg) az „oláh” papsággal azonosították, tehát a lelki vezetőket nagyon sok esetben pont a magyarság érdekei ellen munkálkodó, „oros”, „oláh” nacionalista felbujtóként kezelték.

„A magyarság zászlóbontását az oláhok erőszakosságnak szokták nevezni, s mint égbekiáltó igazságtalanságot szeretik föltüntetni, azt állítván, hogy a nép kénytelen-kelletlen adja gyermekeit a magyar iskolákba s az úgynevezett visszamagyarosodásról nem akar tudni semmit. Ékesszavu cáfolat erre az a lélekemelő tünemény, hogy mindazokban a községekben, hol a lakosságban a magyar leszármazás érzetét föl lehetett kelteni, nemcsak arra jött meg a hajlandóság, hogy megmagyarosodjanak, hanem a mi minden félremagyarázást kizár, az oláh vallást, a görög katolikus hitet is elhagyják. Ilyen község például Kisbarcsa Hunyadmegyében”.²³

21 PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 99–101.

22 *Budapesti Napló*, 1899. január 26., 26. sz., 6.

23 *Budapesti Hírlap*, 1886. május 12., 131. sz., 6.

„Különben ismétlem, hogy az orosz nép nagyon könnyen magyarosítható, ha erre vezetőiben akarat lenne. Ha a gkat. papság csak évenként egyszer magyarázná meg ennek a népnek az istenházában, hogy ez a föld a mi hazánk s nekünk nincs más otthonunk, mint Magyarország, melynek a nyelvét elsajátítani létfeltétele, szellemi és anyagi elhaladásunknak, a kárpátjai orosz nép busz év alatt magyar lenne s nem vágyódnék oly ország kormányra alá, mely kárhozata a népek szabadságának és a világ közművelődésének”.²⁴

3.5. „Oláhosítás”

A források visszatérő eleme, a „visszamazarosítás” kéz a kézben járt az „oláhositástól” való félelemmel. Ezzel kapcsolatban egyébiránt rendkívül buzgónak mutatkoztak a kor tudósítói. Majdnem minden héten legalább egy megjelenés található arra vonatkozóan, hogyan jelentenek a különböző helyszínekről „oláhosítási” törekvéseket: legyen szó iskolai rendezvényről, anyakönyvezésről (ahol ismételten megjelenik az ellenséges/„oláh” érzületű papok hibáztatása), települési gyűlésekről. Az „oláhosítás” problémáját leginkább egy, a korszakban nagy port kavaró esemény vizsgálatával szemléltethetjük: a naszódi gimnáziumban folyó oktatás nyelvéről, a gimnázium nevééről és a nevek „eloláhosításáról” cikkeztek 1890-ben a *Budapesti Hírlapban*. Alább a vita kibontakozását olvashatjuk.

„Az egész magyar iskolaügy az erdélyi megyékben el van szigetelve az állami intézetekre. Az iskolák túlnyomó száma az oláh propaganda kezében van. S a mit a dászkal a faluban az oláh kis gyerek szívébe csöpögtet, azt az oláh középiskola nagyra növeszti az ifjúban. Valamennyi oláh gimnáziumban a történet és földrajztanítás olyan, hogy a növendékek a szó teljes értelmében lázadókká neveltetnek a magyar állameszme ellen”.²⁵

„Dákoromán értesítő. Kolozsvárról jelenti levelezőnk táviratban: »A hírhedt naszódi oláh gimnázium ez idei értesítője egészen dákoromán szellemenben van szerkesztve. Az értesítőben a görög katolikus helyett a román használtatik, a tanulók neveit eloláhositják: Szabóból Sáhó-t, Kocsicsból Cocichiu-t csináltak. Az értesítő csak román nyelven jelent meg. Csáky Albin gróf közoktatásügyi miniszter Finály kolozsvári tankerületi főigazgatóhoz rendeletet intézett, melyben jövőre eltiltja e szabálytalanságokat és elrendeli, hogy az értesítő magyarul, v a g y , legalább magyarul és ro-

24 Melléklet a *Budapesti Hírlap* 322-dik számához (Vasárnap, 1886. november 21.), 9.

25 Melléklet a *Budapesti Hírlap* 228-dik számához (Szerda, 1886. augusztus 18.), 9.

mánul jelenjék meg«. Finály Naszódra utazott, hogy a rendeletről értesítse a gimnázium dákoromán érzelmű professzorait”.²⁶

A naszódi gimnázium ügye olyan méretű felháborodást gerjesztett, hogy személyes vizsgálatnak is alávetették az intézményt. Az „oláhositás” ellen Csáky Albin gróf miniszter hozott rendeletet, melynek értelmében nem lehetett a naszódi gimnáziumot románnak vagy görögkatolikusnak nevezni. Az anyakönyvezéssel kapcsolatos problémakör viszont pont a naszódi gimnázium példáján hangsúlyozható: nem az iskola románosította a neveket, hanem valójában az „ellenséges érzületű” papok anyakönyvezték a gyerekeket román neveken.

„A naszódi gimnázium ügye. Lapunk kolozsvári levelezője írja nekünk a következőket: Csáky Albin gr. miniszternek a naszódi gimnázium tárgyában kibocsátott rendelete, melyet a Budapesti Hírlap részletesen ismertetett, Naszódon óriási megütközést és csodálkozást keltett. A rendelet megtiltja, hogy a naszódi gimnáziumot »görög katolikusnak«, avagy »románnak« nevezzék, hanem az alapítványi főgimnázium elnevezést kívánja. Tény az, hogy a gimnázium épületén, mely legszebb épület Naszódon, nagy aranybetűkkel van felírva: Alapítványi Főgimnázium és ez a fölirat (magyar nyelven) hosszú idővel a Csáky rendelete előtt ott volt az épületen. A gimnázium előjáróságának semmi ellenvetése sincs ez elnevezés ellen, azt sem bánja, ha román gimnáziumnak nem nevezhetik az intézetet, de az keltett visszatetszést, hogy a felekezeti jellegtől fosztják meg az intézetet, melyben az összes növendékek, néhány zsidó vallású és egyetlen református vallású növendék kivételével, mind görög katolikus, vagy görög kel. vallásúak. Ezért a miniszter rendelete különösen a gör. kát. főpapság körében keltett nagy megütközést. A mi a rendeletnek azt a részét illeti, mely arról szól, hogy az intézet értesítőjét ezután magyar nyelven is kell szerkeszteni, ezt az igazgatóság minden vonakodás nélkül teljesíti, eddig is teljesítette volna, de – így mondják az intézet előjárói – senki sem kérte tőlük, a tisztán román jellegű és román tannyelvű iskola vezetőségétől. A balázsfalvi intézetben is egészen ilyen szokás van, ott is román nyelvű az értesítő. A tanulók neveinek eloláhosítására vonatkozó tilalomra az igazgatóság véleménye az, hogy ők csupán úgy írják be a növendékek neveit a naplókba és értesítőbe, a mint a keresztlevelükön van. A magyar nevek eloláhosítását tehát az oláh papok cselekszik és erre a körülményre kellene a miniszternek figyelmet fordítania. A miniszter rendelete az oláh sajtóban természetesen nagy riadalmat okozott. Mindennek dacára ez az

26 *Budapesti Hírlap*, 1890. október 21., 290. sz., 2.

»erélyes rendelet« valóban nem sokat és nem is volt szükséges, mert épen semmit sem változtat a naszódi gimnázium eddigi jellegén – a román és görög katolikus jellegen. Ez ügygel kapcsolatban írják nekünk Naszód-ról, hogy Finály Henrik dr, kolozsvári tankerületi főigazgató minap oda érkezett megvizsgálni a főgimnáziumot és egyúttal hivatalosan közölni a miniszter rendeletét. Az intézet tanári kara Gokán igazgató vezetésével tiszteltett a főigazgatónál. Gokán román nyelvű üdvözlő beszédére Finály magyarul válaszolt s aztán meg szemlélte az intézetet”.²⁷

Rendszeresen jelentettek a tudósítók „oláh agitátorokról” is, akiknek igyekeztek minél szélesebb sajtónyilvánosságot adni, várva, hogy a kormányzat (a magyar nemzeti érdeket létében fenyegetve) végre fellépést tanúsítson a görögkatolikusok ügyében. A kormány erre válaszul mindig megindokolta, miért nem kell közbeavatkozni, hiszen nincs nemzetiségi szembenállás az egy-két agitátor ténykedésén túl, illetve nem látták olyan mérvű fenyegető veszélynek a román–magyar együttélést, hogy érdemben be kelljen avatkozniuk, továbbá a románoknak különösen jó dolguk van a magyar területeken, és nem lehet panaszra okuk.

„A szegény oláhokról. Bánffy Dezső báró miniszterelnök a minap a képviselőházban Serbán Miklós interpellációjára válaszolva, a többi közt kijelentette, hogy a kormány és a román nép között nincsen semmiféle ellentét s hogy csak az agitátorok, kik kenyérkeresésből űzik mesterségüket, igyekeznek meghasonlást előidézni a román nép és a kormány között. [...] 1881-től 1890-ig 2781-ről 3289-re emelkedett amaz iskolák száma, a melyekben román a tannyelv. Van azonkívül öt tanítóképző intézetük, öt gimnáziumuk, egy reáliskolájuk, négy papi szemináriumuk és nagyszámú polgári és leányiskolájuk, a melyekben kizárólag románul tanítanak. A románok közül csak 6,9 százalék beszél magyarul, míg 25 százalékjuk németül tud. Már egyedül ezekből a számadatokból is kitűnik, hogy az erőszakos magyarosítás csak az agitátorok találmánya”.²⁸

Szembetűnő elem, hogy a románok – a sajtó elmondása szerint – épp úgy érveltek az erőszakos magyarosítási törekvésekkel, mint a magyarok az „oláhositással”. A korszakban a román görögkatolikusoknak autonómiai törekvéseik is elindultak, ezt azonban itt nem fejtem ki bővebben. Ami viszont kiemelendő a sajtóban megjelent korabeli tudósítások tekintetében, az az „oláhosítás” egy másik formája, mely szintén kötődött az „ellensé-

27 Melléklet a *Budapesti Hírlap* 295-ik számához (Szerda, 1887. október 26.), 17.

28 *Budapesti Hírlap*, 1897. november 7., 309. sz., 2–3.

ges érzületű” papok és tanítók problémaköréhez, azonban nem pusztán a egyes népességű görögkatolikus területeken ütötte fel a fejét. Az 1890-es években megsokszorozódott azoknak a jelentéseknek a száma, melyekben „szintisztán” magyarnak minősített községekből érkeztek a panaszlevelek a budapesti sajtóorgánumokhoz. Ilyen település volt Nyíradony, ahonnan a *Budapesti Hírlap* „saját levelezője” panaszolta el, hogy a zömében görögkatolikus településen, ahol a 3181 lakosból hatvan vallotta magát más nemzetiségűnek, a diákok negyedik osztálytól felfele már nem tudnak magyarul megszólalni, s ezt egyértelműen az oktatók és papok dákoromanizmustól áthatott tevékenységének köszönhető.

„Nyíregyháza, jun. 29.

[...] A hatóságok egy olyan dolognak jöttek a nyomára, melyet ebben a tiszta magyar vármegyében még csak álmodni se mert volna senki. Szabolcsvármegye lakosainak száma 244,945, melyből 234,920 magyar, 1357 német, 6897 tót, 714 oláh és 59fi rutén. A vármegye tehát egészen magyarnak tekinthető s nincs senki, a ki ott az állam nyelvét ne beszélné. Annál meglepőbb a következő dolog:

A tanfelügyelő még a télen azt jelentette vármegyénk három iskolájáról a közigazgatási bizottság ülésén, hogy három helységben, bár mindenki tud magyarul, diákul tanítanak s a papok, tanítóikkal egyetemben, hazafiatlan érzelműek. Kállay András főispán, hogy ezekről az állapotokról személyesen meggyőződést szerezzen, június végén (mért nem hamarabb?) Péchy Gyula árvaszéki ülnökkel, valamint Szunyogh Albert és László Imre megyebizottsági tagokkal megjelent a nyiradonyi görög-katolikus iskola vizsgálatán igazán megdöbbentő dolgokat tapasztalt. Hogy ugyanis a népiskola 1-ső, 2-ik és 3-ik osztályának tanulói tisztán beszélnek magyarul, addig a 4-ik, 5-ik és 6-ik osztálybeliek vagy nem tudnak, vagy nem akarnak magyarul felelni. A magyar nyelvtani kérdésekre a gyerekek mindig csak ezzel az egy mondattal feleltek: A kutya ugat. Egyebet nem tudtak. De nemcsak a gyerekek nem tudnak, a tanítók is alig makognak valamit magyarul, mert papjaikkal egyetemben a dákorománizmus apostolai. A főispán erélyes intézkedéseket tett, hogy a bűnös tanítók megszűnjenek galád mesterségüket folytatni.

*

Eddig tart levelezőnk hire. Egy tekintet a helységnévtárba megmagyarázza, hogy itt tulajdonképp miről van szó. Az 1890-ki népszámlálás szerint Nyir-Adonyban van 735 római katolikus, 647 református, 185 zsidó vallású és 1702 görög-katolikus lakos. Ennyi felekezet mellett 3181 lakosból 3161

magyarnak vallotta magát. Mi következik ebből? Az, hogy a görög-katolikusok épp úgy magyarnak vallják magukat s azok is, mint a reformátusok. Nyelvre nézve semmi különbség sincs köztük, az oláh propaganda tehát a vallás révén igyekszik közéjük lopózkodni s őket az oláhságnak megnyerni. És ez módjában van neki, mert a magyar kormány csodálatos indolenciával még mindig késik az önálló magyar görög-katolikus püspökség felállításával és a magyar liturgia behozatalával a görög-katolikus magyarok közt, minek következtében olyan abszurdum van nálunk, hogy tősgyökeres magyarok istentiszteletének nyelve orosz, vagy oláh [...]”²⁹

4. Konklúzió

Hogyan értékelhetjük a fentebb tárgyalt sajtóforrásokat? Milyen diskurzusok mentén folyt a görögkatolikusok ügye? Segítette, vagy inkább hátráltatta a mozgalom törekvéseit a nagy sajtónyilvánosság?

Habár jelen tanulmányban – a terjedelmi lehetőségek miatt is – csak a magyar sajtóforrásokat, azon belül is két budapesti napilap megjelenéseit vizsgáltuk, kijelenthető, hogy a görögkatolikus törekvések a századfordulón kiemelt figyelmet kaptak, a korszak sajtóban publikáló aktorai kétségkívül elsődleges helyen kezelték a mozgalom célkitűzéseit. A hajdúdorogi nyelvi mozgalom követeléseit (önálló magyar püspökség felállítása, magyar nyelven való misézés) a korabeli sajtó hozzárendelte a korszakban egyébként is folyó nemzetiségi törekvésekhez. A románok és magyarok között egyre növekvő feszültségek állandó táptalajaként a magyar görögkatolikusok rendezetlen viszonya folyamatosan alapot szolgáltatott a konfliktus elmérgesedéséhez. A századfordulón uralkodó, meglehetősen liberális cenzúra (vagy épp a cenzúra teljes hiánya) lehetővé tette, hogy kifejezetten szabadon és egyoldalúan tájékozottassák a közönséget a fentebb említett témakörökben, és bár sok esetben áldásos tevékenységeknek is tanúi lehetünk, összességében az ismertetett diskurzusok inkább hátráltatták a görögkatolikus törekvésekkel kapcsolatban a tisztánlátást és pozitív elbírálást. Különösen a korszak döntéshozói körében vált visszatetszővé az a gyakorlat, hogy minden, a magyar görögkatolikusok ügyét érintő kérdést erős nacionalista felhanggal mutattak be. Szabó Jenőék munkássága sokat segített a kedélyek lecsillapításában, a hozzáértő politikai és társadalmi diskurzusok megteremtésében, valamint a püspökség felállításának igényét

²⁹ *Budapesti Hírlap*, 1893. július 1., 179. sz., 4.

is sikeresen választották le a magyar nyelvű szent liturgia kérelméről. Ennek helyességét nem csak a forrásokban megjelenő, visszatérő érv igazolja (tudniillik a politikai vezetés hajlandó lett volna minden további nélkül püspökséget létrehozni), hiszen 1912-re egyértelműen kiviláglik, hogy az új egyházmegye felállításának akadályát talán leginkább a magyar nyelvű liturgia igénye gátolhatta (ahogyan azt a Szentszék érveinél is láthattuk). A pesti sajtóban is a Hajdúdorogi Egyházmegye létrejötte után csillapodtak a kedélyek, s a nacionalista törekvések már könnyebben elválaszthatók voltak a görögkatolikusok ügyétől, előképeként azoknak a valóban nemzetiségi feszültségeknek, melyek már inkább az első világháborúban robbantak ki.